

Максим Фурманюк

КОНЦЕПТИ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано специфіку розуміння концептів державницької ідеології в Україні політичними партіями, чії кандидати балотувалися на весняних парламентських виборах 1990 р. до останнього скликання Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР). Встановлено, що у всіх партійних програмах обґрунтовується суверенітет Української держави, деякі містять поняття, близькі до ідеологем «національного інтересу» та «соборності». Водночас, наявні відмінності між формулюваннями цих концептів державницької ідеології зумовлені ставленням до інституційних практик тоталітаризму.

Ключові слова: державницька ідеологія, програмні позиції партій, парламентські вибори 1990 р. в Україні.

M. Furmanuk. State-building ideological concepts in the manifestos of political parties on the eve of the independence proclamation in Ukraine. This article examines the peculiarity of the Ukrainian version of state-building ideology formulated in 1989-1990 in the manifestos of political parties participating in 1990 parliamentary elections to the latest convocation of the Verkhovna Rada of Ukrainian Soviet Socialist Republic. On the one hand, some common state-building ideological concepts (such as national interest, sovereignty of Ukraine) are found out in all parties' manifestos of that time. On the other hand, with regard to totalitarian institutional practices, two evidently different programmatic positions are revealed.

Key words: state-building ideology, parties' programmatic positions, parliamentary elections 1990 in Ukraine.

Фурманюк Максим Ігорович – пошукач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, голова громадської організації «ГПАТ».

Період незалежності України на сьогодні триває вже понад чверть століття. Проте досі не артикульованими залишаються конкретні ідеологеми української державницької ідеології, яка, тим не менше, не перестає формуватися. Вітчизняні вчені доклали чималих зусиль для дослідження проблематики розвитку ідеології державотворення в Україні, як також дотичних і суміжних тем. У цьому напрямі велике значення мають напрацювання таких учених, як: В. Геєць, І. Сікора, І. Гавриленко, М. Михальченко, П. Ситник, Ю. Римаренко, Н. Козак, В. Ковтун, О. Волков, В. Кізіма, Н. Каліна, П. Валігурський, С. Вовканич, Г. Касьянов, М. Пірен, В. Медведчук, М. Павловський. Проблеми еволюції та структури ідеологій торкалися російські науковці Т. Алексєєва, К. Гаджієв, В. Коваленко, М. Ільїн, Г. Водолазов, М. Горшков.

Мета статті: з'ясувати особливості розуміння концептів державницької ідеології у програмах українських політичних партій 1989 – 1990 рр.

Основна частина. Усі без винятку політичні сили, які брали участь у виборах навесні 1990 р., приділили значну увагу, формулюючи свої ідеологічні позиції, центральному для української державницької ідеології концепту «державного суверенітету». Не є винятком, зокрема, і переможець цих виборів – правляча протягом попередніх десятиліть в УРСР Комуністична партія України (КПУ).

«Програмні принципи діяльності Компартії України», що були затверджені Постановою ХХVІІІ з'їзду партії [1], першим серед шести орієнтирів КПУ визначили «утвердження суверенної української державності», яке, однак, «може бути досягнуто лише за умови утвердження державного суверенітету України в оновленому Союзі рівноправних соціалістичних держав» (півжирний шрифт є в оригіналі – *М. Ф.*) [2, с. 48]. У розділі ІІІ «До правової суверенної української державності» КПУ роз'яснювала своє розуміння державного суверенітету України як «повновладдя народу України, верховенство, самостійність, повнота і неподільність його влади на своїй території» [2, с. 48] – це формулювання вживалося також для визначення поняття «суверенної української державності» у окремій Резолюції, яка була затверджена на цьому самому з'їзді наприкінці червня 1990 р. [3].

Водночас, аналізуючи ідеологічні позиції комуністів за іншими напрямками політики, з'ясовуємо обмежений характер їх бачення державного суверенітету України. Наприклад, для реформування економіки республіки партія пропонує утверджувати державний суверенітет поряд зі встановленням нового типу зв'язків у народногосподарському комплексі СРСР [2, с. 51], а у оборонній сфері КПУ виявляла солідарність із лінією Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), заявляючи: «Ми – за єдину, оновлену Радянську Армію» [2, с. 56].

За результатами весняних виборів 1990 р. другим за рівнем парламентського представництва після КПУ був Народний Рух України (НРУ) [4; 5], хоча формально лідери цієї організації балотувалися як безпартійні. Подібно до КПУ, рухівська ідеологія зразка 1989 р. не виходила за межі «ленінських засад справжньої федерації суверенних союзних республік» [6, с. 32], однак програма НРУ 1989 р. мала свою специфіку.

По-перше, дуже детально визначений державний суверенітет у економічній сфері. Зокрема, НРУ: а) виступав «за зміну структури народного господарства України, деформованої союзними відомствами» [6, с. 25]; б) декларував необхідність усунути та демонтувати усі наслідки бюрократично-централістської сваволі в управлінні економікою СРСР, які «звели майже нанівець економічний суверенітет Української РСР» [6, с. 30]; в) пропонував скорочувати капіталовкладення у добувні галузі, вказуючи на те, що «відсутність платності за природні ресурси дозволяє союзним відомствам демагогічно твердити про економічність і високу рентабельність тих чи інших виробництв, оскільки в таких витратах не враховується вартість землі та інших природних ресурсів» [6, с. 34]. Згідно з програмою НРУ, користуватися землями, водою, повітряним простором, корисними копалинами, енергоресурсами, шляхами комунікації та підприємствами України загальносоюзні відомства чи їх республіканські представництва можуть тільки з дозволу уряду республіки, який формується за підсумками вільних і загальних виборів [6, с. 24].

По-друге, досягнення державного суверенітету, власне, і пов'язується з результатами народного волевиявлення. Формулюючи своє розуміння суверенітету, НРУ відштовхувався від концеп-

ції прав людини: «НРУ виходить з істини, що саме вільна людина, як суверенна частка суверенного народу, є джерелом права» [6, с. 27]. Водночас, мета рухівців – «домагатися справжнього суверенітету України», яка розтлумачена у одному із програмних завдань як створення «умов для переходу від народовладдя на словах до реального повновладдя народу на Україні» [6, с. 24]. Найбільш яскраво зв'язок між результатами виборів і державним суверенітетом був відображений у виборчому маніфесті НРУ: «Від того, кого ми оберемо, залежить, чи стане Україна вільною суверенною державою, спроможною забезпечити своєму народові матеріальний і духовний добробут, чи вона і надалі залишиться політичною, економічною та культурною провінцією центральних відомств» [7, с. 156].

У програмах інших політичних партій, таких як Українська республіканська партія (УРП), Демократична партія України (ДемПУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Народна партія України (НПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), – розуміння «державного суверенітету» є близьким за змістом до рухівських ідей. Наприклад, у програмі НПУ суверенітет України розуміється як «право вибору своєї політичної системи та визнання, що земля та її надра є власністю України» [8, с. 82]. При цьому, концепт розглядався більшістю з цих партій лише з позицій повної незалежності України. Тим не менше, не у всіх програмах була присутня ідеологема «державного суверенітету» – Соціал-демократична партія України (СДПУ) та Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) концепт не згадували зовсім. Водночас, деякі з партій виступили у 1990 р. за оновлений союз з іншими радянськими республіками. Наприклад, ПДВУ запропонували створення асоціації суверенних держав для спільного вирішення завдань у таких сферах, як транспорт, зв'язок, охорона навколишнього середовища, наука і навіть колективна безпека та енергетика [9, с. 114].

Інші складові державного суверенітету України, зокрема оборонна, чіткіше сформульовані у програмах ЛДПУ, НПУ і УРП. Зокрема, ЛДПУ висунула вимогу професійної армії, яка розглядалася як «один з гарантів державного суверенітету», що «підпо-

рядковується тільки верховній владі України» [10, с. 114]. Аналогічне положення містить також і програма НПУ [8, с. 84]. Представлена декількома народними депутатами у Верховній Раді 1990 – 1994 рр., УРП теж вважала професійні збройні сили гарантією незалежності і йшла навіть ще далі, поширюючи державний суверенітет України не тільки на армію, а й на фінансову систему: «На шляху від колоніальної економіки до незалежної необхідно створити Державний банк України, власну валютно-фінансову систему, у тому числі грошову одиницю» [11, с. 42 – 43]. У цьому контексті варто зазначити один цікавий факт: поняття «нейтралітету», яке згодом стало чільним для оборонної політики України, було упроваджене ще до здобуття незалежності – у програмі Партії зелених України 1990 р. [12, с. 95].

Інша базова ідеологема державницької ідеології – «*національний інтерес*» – у програмних документах політичних партій є менш висвітленою, ніж концепт «державного суверенітету», і сформульована переважно як «інтерес республіки». Зокрема, таким поняттям оперують партійні маніфести КПУ, НПУ та НРУ [2, с. 52; 6, с. 32; 7, с. 84]. Щоправда, у програмі НРУ згадуються також «інтереси українського народу» [6, с. 33] та «інтереси українців поза нашою республікою» [6, с. 25], у програмі УРП – «інтереси Української держави» [11, с. 43], тоді як у Програмних принципах КПУ є відсилання до корпоративних інтересів партійної організації: «Власність Компартії України, економічна діяльність є матеріальною основою її самостійності, засобом *захисту інтересів комуністів*» [2, с. 59]. У програмі Української народно-демократичної партії (УНДП) концепт «інтересу» взагалі постає у негативному значенні: «Уряд УРСР, обстоюючи *інтереси союзиної та республіканської партократії*, був співучасником геноциду проти народу України, пограбування її національних природних та культурних багатств» [13, с. 76] (курсив мій – М. Ф.).

У цьому контексті цікавим є ідеологічне розмежування між двома соціал-демократичними партіями, які по-різному розуміли поняття «інтересу» – йдеться про утворені внаслідок розколу в 1990 р. СДПУ (парламентська партія, що отримала депутатські мандати на виборах 1990 р.) та ОСДПУ (не мала жодного представника у парламенті). Якщо для першої з них чільним

ідеологічним концептом був «інтерес суспільства», «загальнонаціональний інтерес» [14, с. 54 – 55], то у короткій програмі ОСДПУ містилася лише одна дуже суперечлива як для соціал-демократичної ідеології формула (більш характерна для лібералізму) – «примат інтересів конкретної особи над інтересами будь-якої групи» [15, с. 76].

Певна увага у партійних документах була приділена концепту *«соборність»*, що своїми витокami сягає подій, коли відбулася злука Галичини, Буковини і Закарпаття з іншою частиною України. У програмі ДемПУ він винесений окремих абзацом і тлумачиться таким чином: *«СОБОРНІСТЬ. Українська самостійна держава становить єдину та неподільну цілісність»* [16, с. 123]. Рухівці ж навіть вдалися до втілення цієї ідеї у масову акцію, т. зв. «живого людського ланцюга» між Києвом і Західною Україною вздовж автомагістралі через міста Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Дубно, Тернопіль, в якій 22 січня 1990 р. взяли участь близько 450 000 осіб [17, с. 162]. Напередодні вищий керівний орган НРУ прийняв окрему ухвалу щодо соборності, визначивши її як *«єдність народу України та його держави і всіх українських земель»* (курсив мій – М. Ф.) [18, с. 161]. Таке формулювання надало у 1989 р. цьому концепту державницької ідеології значення єдності України не лише у територіальному розумінні, а й як нації-держави.

Не визначене відкрито, але містилося імпліцитно поняття «соборності» і в інших програмах, зокрема, у Програмних принципах КПУ, де підкреслювалося: *«Саме в Українській Радянській Соціалістичній Республіці здійснилася віковична мрія українців – возз'єднання в єдиній державі»* [2, с. 47]. Заява щодо територіальної цілісності була у лібералів: *«ЛДПУ стоїть за збереження існуючих державних кордонів України»* [10, с. 106].

Отож, учасники парламентської кампанії 1990 р. обґрунтовували концепти державницької ідеології, такі як «державний суверенітет», «національний інтерес», «соборність». Відмінності у формулюваннях цих ідеологічних понять вказують на різне ставлення до минулого, зокрема, до неформальних інститутів тоталітарного режиму, стосовно яких розійшлися погляди правлячої КПУ та інших партій.

У своїх Програмних принципах 1990 р. КПУ вважала потрібною політизацію силових структур: «Компартія України виступає за повну реалізацію права комуністів Збройних сил СРСР, правоохоронних органів, Комітету державної безпеки (далі – КДБ) об'єднуватись у первинні організації, брати участь у політичній діяльності», – і, при цьому, КПУ залишається у складі «єдиної КПРС» [2, с. 57–58]. Хоча згідно з текстом свого маніфесту комуністи більше не згадували ані КДБ, ані інші правоохоронні органи, однак очевидним є прагнення керівної верхівки тогочасної України утвердити у своїй програмі *збереження загальносоюзної партійної і силової вертикалей*, які є типовими взаємопов'язаними інструментами тоталітарної влади.

Програми інших політичних партій містили положення, протилежні за змістом до ідей КПУ. Наприклад, ЛДПУ пропонувала створення контрольного інституційного механізму, що запобігав би участі силових структур (армії) у внутрішній політиці [10, с. 106]. Програма НПУ містила пряму вимогу «департизації армій» [8, с. 84]. Інші викладали власне бачення з цього питання ще конкретніше. Наприклад: «УРП домагатиметься заборони службовцям усіх правоохоронних органів та військовослужбовцям української армії належати до будь-якої політичної партії» [10, с. 41]. Програма УХДП (яка також здобула парламентське представництво на виборах 1990 р.), містили аналогічний заклик, поширюючи департизацію на суд і прокуратуру [19, с. 106]. УРП і УХДП виступили також за позбавлення КДБ функцій політичної поліції з подальшою його реорганізацією у орган захисту Конституції України (УРП [11, с. 41]) чи лише розвідки і контррозвідки (УХДП [19, с. 23]).

Ідеологія багатьох тогочасних партій не торкалася питань зовнішньої безпеки. Однак їхня увага зосереджена на загрозах для внутрішньої безпеки від усталених у тоталітарному Радянському Союзі неформальних інститутів. Зокрема, корупція, протекціонізм, «телефонне право» визначені як об'єкт боротьби НРУ [6, с. 25]. Ухвалити закони, які б лімітували корупцію та економічний монополізм, пропонували і ліберали [10, с. 106]. У дуже детальній та об'ємній програмі СДПУ сказано: «Тоталітаризм не приносить свободи і прав, а лише зрівнює всіх у безправ'ї, не ліквідує

злиденність, а низводить трудящих до цього стану» [14, с. 51]. УХДП звернула увагу на «насильне вилучення продуктів харчування центром по надзвичайно низьких цінах» [19, с. 27]. Українська селянсько-демократична партія згадувала такі явища економіки, як «відчуження людини від основних засобів виробництва, перетворення годувальників країни – селянства – у кріпаків» [20, с. 65]. ЛДПУ теж зазначала у програмі, що «найбільшим злом тоталітарного режиму стало зневажання прав і свобод особистості, приниження людської гідності», згадуючи при цьому придушення ініціативи, безвідповідальне використання природних ресурсів, централізований і тому волонтаристський розподіл продукції, знищення громадянського суспільства [10, с. 102].

Щодо репресивної міграційної політики висловилися ідеологи ДемПУ та УРП, наголошуючи, зокрема, що перша «виступає за повну реабілітацію депортованих і репресованих народів» [16, с. 124], а «УРП підтримує право кримських татар на організоване повернення до Криму і на їх політичну автономію в складі України» [11, с. 43]. Програма НРУ 1989 р. наводила як недопустимі практики залякування інакомислячих та переслідування за переконання. Водночас, щодо недавніх репресій, рухівська програма наповнена такими конкретними вимогами: «НРУ домагається публічного перегляду справ усіх громадян УРСР, засуджених у період застою з політичних чи релігійних мотивів, і притягнення до судової відповідальності організаторів та виконавців інсценізованих справ» [6, с. 28]. УХДП ж пропонувала визнати «незаконними і злочинними всі акції тоталітаризму проти церков і конфесій і відшкодувати їм усі моральні та матеріальні збитки» [19, с. 25]. УРП у своїй програмі говорила про руйнування громадянського суспільства державно-партійною системою, яке «паралізувало самостійне життя соціальних і політичних груп» [11, с. 40]. У Декларації програмних принципів СДПУ також згадувався радянський «репресивний апарат», а тоталітарний режим безпосередньо протиставлявся соціал-демократії і розглядався як приречений на кризу: «Перемога тоталітаризму означала розгром соціал-демократії ... Зведений на насильстві тоталітарний режим рано чи пізно повертається до того, з чого почав – до загальної кризи» [14, с. 51].

Висновки. Партії-учасниці політичної боротьби наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. у своїх програмах окреслили ключові концепти державницької ідеології України як окремого політичного суб'єкта – «державний суверенітет», «національний інтерес», «соборність». Ці ідеологеми були спільними для програм усіх політичних сил, представлених у Верховній Раді УРСР останнього скликання. Водночас, позиція КПУ щодо державного суверенітету України містили обмеження у сферах економіки і безпеки. Відмінності між платформою комуністів 1990 р. та усіма іншими програмними документами, однак, стосувалися передусім неформальних, зокрема репресивних, практик здійснення політики у тоталітарному СРСР.

1. Постанова XXVIII з'їзду Компартії України «Про Програмні принципи діяльності Комуністичної партії України» // *Комуніст України*. 1990. № 8. С. 46.

2. Програмні принципи діяльності Компартії України // *Комуніст України*. 1990. № 8. С. 47 – 59.

3. Резолюція XXVIII з'їзду Компартії України «Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки» // *Комуніст України*. 1990. № 8. С. 40.

4. Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990–1994 роки. Київ: Вид-во «Кий», 1998. 755 с.

5. Народні депутати України 1-го скликання (1990–1994). URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/spisok1.htm>.

6. Проект Програми Народного Руху України за перебудову // *Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 23 – 38.

7. Маніфест Народного Руху України у зв'язку з виборами до Рад народних депутатів УРСР // *Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 155 – 157.

8. Програма Народної партії України (Стратегія і тактика) // *Комуніст України*. 1991. № 5. С. 82 – 89.

9. Програмні принципи Партії демократичного відродження України // Комуніст України. 1991. № 5. С. 112 – 115.
10. Програма Ліберально-демократичної партії України // Комуніст України. 1991. № 5. С. 102 – 106.
11. Програма Української республіканської партії // Комуніст України. 1991. № 5. С. 40 – 43.
12. Програма Партії зелених України // Комуніст України. 1991. № 5. С. 94 – 97.
13. Головні політичні принципи Української народно-демократичної партії // Комуніст України. 1991. № 5. С. 75 – 76.
14. Декларація принципів соціал-демократів України (Соціал-демократична партія України) // Комуніст України. 1991. № 5. С. 51 – 59.
15. Декларація принципів соціал-демократів України (Об'єднана соціал-демократична партія України) // Комуніст України. – 1991. – № 5. – С. 47 – 48.
16. Програмові принципи Демократичної партії України // Комуніст України. 1991. № 5. С. 122 – 125.
17. Інформація Міністерства внутрішніх справ УРСР, ЦК Компартії України про організацію НРУ «живого ланцюжка» з числа національно-орієнтованих громадян по маршруту Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ та мітингів у зв'язку з 71-ю річницею Акту злуки між УНР і ЗУНР // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 161 – 164.
18. Ухвала третьої сесії Великої Ради Народного Руху України про день Соборності України // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 160 – 161.
19. Маніфест Народного Руху України у зв'язку з виборами до Рад народних депутатів УРСР // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 155 – 157.
20. Програма Української християнсько-демократичної партії // Комуніст України. 1991. № 5. С. 21 – 30.
21. Програма Української селянсько-демократичної партії // Комуніст України. 1991. № 5. С. 65 – 69.